

**MARINA BATTARA, PRVA ZADARSKA TISKARICA
1770.-1859.**

MARINA BATTARA, THE FIRST WOMAN PRINTER IN ZADAR
1770-1859

Mirisa Katić

Knjižnica Državnog arhiva u Zadru
mmkatic@yahoo.com

UDK / UDC 655.1/.3Battara(091)(497.5Zadar)"17/18"(093)
Pregledni rad / Review
Primljeno / Received: 6. 6. 2005.

Sažetak

Marina Battara, rođena Anić, udovica tiskara i knjižara Antonija Luigija Battare, vodila je jedinu zadarsku tiskaru i knjižaru od 1817. do 1823. godine kada s radom počinje i konkurentna tiskara Demarchi. M. Battara je, svladavajući usputne zapreke, nastavila uspješno poslovanje do 1831. godine. Tada tiskaru formalno predaje svojim sinovima, a stvarno se u spisima pojavljuje do sredine 1830-ih godina. Ona je bila još jedna od žena uspješnih poduzetnica koje su djelovale početkom 19. stoljeća u Zadru kao i u drugim gradovima Hrvatske. Svrha je ovoga rada pokazati da su žene vodile i one poslove koji su tradicionalno pripadali muškarcima. U radu je, prema dokumentima iz zadarskog Arhiva, prikazan i društveno-politički život Zadra u prvoj polovici 19. stoljeća i gospodarske prilike u hrvatskoj pokrajini Dalmaciji od pada Mletačke Republike, kratkog razdoblja prve austrijske uprave, francuske uprave i prvih desetljeća druge austrijske uprave. To burno razdoblje razvoja građanskog sloja u dalmatinskim gradovima obilježilo je obiteljski i poslovni život žena koje nisu bile ništa manje uspješne od svojih kolega. O tome svjedoči i podatak da su do danas u Knjižnici Državnog arhiva u Zadru i Znanstvenoj knjižnici u Zadru sačuvane 643 publikacije tiskane u njenoj tiskari, a to je više nego što je tiskao njezin suprug koji je tiskaru vodio četrnaest godina kao i Marina.

Ključne riječi: povijest zadarskih tiskara, žene u hrvatskom tiskarstvu, Marina Battara, Državni arhiv u Zadru

Summary

Marina Battara, born Anić, the widow of a printer and bookseller Antonio Luigi Battara, had managed the company from 1817 to 1831. It had been the only typography in Zadar until 1823 when a rival typography Demarchi had been founded. Battara continued her successful management until 1831 and then handed the business formally over to her sons, but in reality her name appears in documents until the middle of the 1830s. She was one of the prosperous women entrepreneurs who operated at the beginning of the 19th century in Zadar, as had also been the case in other towns across Croatia. The aim of this paper is to show that already during the 19th century women in Croatia had been capable of mastering the professions traditionally associated with men. Based on documents found in Zadar State Archives, the paper also gives an outline of the social-political life of the town in the first half of the 19th century, as well as of the economic circumstances in the Croatian province of Dalmatia, from the fall of the Venetian Republic's rule, a short period of the first Austrian administration, French domination and the first few decades of the second Austrian government. This turbulent era, marked by the onset of the middle class bourgeoisie in Dalmatian towns clearly reflected on the family and public life of women who proved no less successful than their male colleagues. The fact that 643 publications had been printed in Battara's typography during the 14 years of her management, now preserved at the library of The State Archives in Zadar and The Zadar Research Library, shows also that she managed to print more publications than her better-known husband who had been in charge of the typography for the 14 preceding years.

Keywords: history of printing (typography) in Zadar, women in Croatian typography, Marina Battara, State Archives in Zadar

Uvod

Stoljećima su poslovi s knjigama bili isključivo muški, a žene su, kao i kod drugih obrta, pomagale muškim srodnicima u njihovim radionicama. Tek u 19. stoljeću one počinju sudjelovati u vođenju poslova, ali uvijek samo kao zamjena nositelju obrta, najčešće pokojnom suprugu ili ocu, zahvaljujući pravu vlasništva i nasljeđivanja, a ne osobnom pravu na samostalni rad.

Prva tiskara spominje se u Zadru krajem 17. stoljeća, a do 1803. godine izmijenilo se nekoliko tiskara od kojih je najplodniji bio Mlečanin Domenico Fracasso.¹ Njegovu tiskaru 1803. godine preuzima zadarski knjižar Antonio Luigi Battara koji iznenada umire 1817. Nasljeđuje ga udovica Marina Battara i sve do 1823. godine vodi jedinu tiskaru u Zadru. Tada splitski tiskar Giovanni Demarchi prelazi u Zadar i pokreće svoju tiskaru, ali Marina Battara i dalje radi sve do 1831. godine kada, nakon četrnaest godina, poslove predaje sinovima Pietru Antoniju i Napoleonu Francescu. Zahvaljujući najviše obitelji Battara, tiskarstvo u Zadru u 19. stoljeću doživ-

¹ Galić, Pavao. Povijest zadarskih tiskara. Zagreb : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979. Str. 9-20.

ljava svoj procvat. Tiskara Battara, koja se spominje u brojnim djelima,² djelovala je punih sedamdeset godina, sve do smrti obojice braće iste 1873. godine.³

Ovaj rad rezultat je istraživanja života i rada središnje osobe obitelji Battara, supruge, pa udovice, majke, domaćice i poslovne žene koja je, kroz burno razdoblje posljednjih desetljeća 18. do sredine 19. stoljeća, živjela i radila u Zadru. Pregled povijesnih zbivanja i društvenih kretanja u Dalmaciji donesen je u onolikoj mjeri koliko je utjecao na život i rad građanskog sloja u Zadru i određivao njegovu sudbinu.

Istraživanju je prethodila katalogizacija publikacija tiskanih od 1817. do 1831. godine u tiskari koju je vodila Marina Battara (katalog u rukopisu) još 1989. godine. Tada smo, u Znanstvenoj knjižnici u Zadru pod vodstvom Pavla Galića, namjeravali izdati nastavak Kataloga knjiga i periodike zadarskih tiskara u fondu Naučne biblioteke u Zadru.⁴ Tijekom vremena, katalogizirane su i publikacije iz ovog razdoblja koje se nalaze u bogatoj Knjižnici Državnog arhiva u Zadru (bivša knjižnica Namjesništva, tj. Vlade za Dalmaciju, osnovana 1894. godine), uključujući i one koje je tiskao G. Demarchi. To je ukupno 945 naslova. Od toga su 643 tiskane u tiskari Marine Battara, a ostale 302 u tiskari Demarchi (v. Tablicu 1). Svrha je ovog rada da se barem dio skupljenog materijala objavi i skrene pažnja na djelatnost žena koje su u hrvatskom tiskarstvu ostavile traga, a Marina Battara bila je prva u Zadru i jedna od prvih u Hrvatskoj.

² O knjižari i tiskari Battara: Germar, Ernst Friedrich. *Reise nach Dalmatien : und in das Gebiet von Ragusa*. Leipzig ; Altenburg : Brockhaus, 1817. Str. 109.; Lago, Valentino. *Memorie sulla Dalmazia*. Venezia : Stabilimento Grimaldo, 1868.-1870. Sv. 1. Str. 373-374; Maschek, Alois. *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1872*. Zara : Fratelli Battara, 1872. Sv. 2. Str. 300-301; Bianchi, Carlo Federico. *Fasti di Zara : religioso – politico – civili dall' anno 1184 av. Cr. sino all' anno 1888 dell' era volgare*. Zara : Tipografia di G. Woditzka, 1888.; Urlic, Šime. *Prva štamparija u Dalmaciji*. // Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 3(1923), 82-86; Alacevich, Angelico. *Stamperie e giornali di Zara : nel secolo pasato*. // *Il Dalmatino* 59(1935), 70-71; BERIC, Dušan. *Prvi štampari i prve hrvatske knjige u Zadru*. // *Narodna knjiga* 2, 8(1949), 28-30; BERIC, Dušan. *Pokušaj izdavanja lista "Il Corriere Dalmata" u Zadru 1803. godine*. // *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 2(1955), 413-418; Benvenuti, Angelo. *Storia di Zara*. Milano ; Roma : Fratelli Bocca, 1953. Str. 361-363; Maštrović, Vjekoslav. *Jadertina Croatica*. Sv. I-II. Zagreb : JAZU, 1949.-1954. Maštrović je objavio pregled svih publikacija tiskanih u Zadru na hrvatskom jeziku i onih tiskanih (dvojezično ili višejezično) na hrvatskome i nekome drugom (talijanskom, francuskom, njemačkom) jeziku. Pritom je više koristio literaturu nego li povijesne izvore pa ima pogrešnih podataka i zaključaka koji se odnose na tiskaru Battara. To je Pavao Galić kasnije ispravio u knjizi *Povijest zadarskih tiskara*; Maštrović, Vjekoslav. *Bibliografija knjiga izdanih u Zadru od 1797. do 1814. godine*. // *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 1(1952), 385-416; Maštrović, Vjekoslav. *Zadarska oznanjenja iz XVIII., XIX. i početka XX. stoljeća*. Zagreb : JAZU, 1979. *Obrađuje proglase i plakate na jednom listu na hrv. jez. (ili višejez.)*; Dešpalj, Mario. *Zadarski tiskar Antonio Luigi Battara*. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 18, 3/4(1972), 119-123.

³ Vidjeti bilj. 1, str. 21-38. Autor donosi najvažnije podatke o poslovanju tvrtke i pregled cjelokupne tiskarske djelatnosti obitelji Battara.

⁴ Katalog knjiga i periodike zadarskih tiskara do 1817. godine u fondu Naučne biblioteke u Zadru : katalog izložbe. Zadar : Naučna biblioteka, 1988.

Društveno-politički okvir građanskog života u Zadru u 19. stoljeću

Razdoblje napoleonskih ratova u vrijeme prve austrijske⁵ i francuske uprave u Dalmaciji doba je neimaštine, bolesti i gladi. Padom Mletačke Republike u životu grada nije se ništa bitno promijenilo. Austrijska uprava ostavila je gotovo sve državne ustanove u istom obliku i Zadar kao glavni grad Dalmacije. Građanski život odvijao se unutar zidina u privatnim kućama, salonima plemića i građana, u uredima i stanovima državnih službenika i u providurovoj palači. U gradu je djelovalo filharmonijsko društvo, Casino nobile, a kavane koje su se počele otvarati sedamdesetih godina 18. stoljeća, početkom 19. već su bile središta društvenih zbivanja. Prvo kazalište otvoreno je 1783. godine, a predstave su bile u središtu pažnje gradske javnosti. U Zadru su se izvodile trke, tradicionalne igre alka i moreška, i to najviše u vrijeme karnevala, a u njima su sudjelovali samo muškarci. Moreška i kolo bile su narodne igre koje su stranci u Zadru rado gledali.⁶ Tekstovi, plakati i oglasi za sve priredbe tiskali su se u Mlecima, a kasnije i u zadarskoj tiskari.⁷

Zadar je krajem 18. st. imao oko 5.000 stanovnika (ne ubrajajući vojsku), podijeljenih na staleže: plemstvo, građanstvo (trgovci i obrtnici) te pučane i varošane. Još sredinom 18. st. bilo je "samo šest starih i četrdesetak novih građanskih obitelji, a godine 1790. bilo je 45 obitelji toga staleža."⁸ Uz to, Š. Peričić navodi: "U gradu je 1798. godine bilo obrtnika raznih struka koji su zadovoljavali i potrebe prostrane okolice: 34 postolara i opančara, 18 krojača, brijača i vlasuljara, 10 drvodjelaca i zlatara, 12 brodograditelja, preko 20 mesara, nešto manje pekara i prodavača kruha i drugih obrtnika i trgovaca."⁹ Dok ovi obrti u Zadru postoje još od srednjeg vijeka, o počecima tiskarskog obrta možemo govoriti tek od kraja 18. stoljeća.¹⁰ Novi stanovnici doseljavali su se sa svakom novom državnom upravom iz talijanskih, au-

⁵ Prva austrijska uprava u Dalmaciji, od sredine 1797. do početka 1806. godine, nakon Mira u Požunu 26. prosinca 1805. godine. Usp.: Novak, Grga. *Prošlost Dalmacije*. Zagreb : Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944. Sv. 2. Str. 55-64.

⁶ Sabalich, Giuseppe. *Cronistoria aneddotica del nobile teatro di Zara : 1781-1881*. Zadar : Libreria editrice Angelo Nani e figlio, 1922. Str. 80. Podrobno se opisuje i domaće kolo koje je "slično provansalskoj farandoli ili starom plesu ždralova, s tom razlikom što ga kod nas plešu samo žene."

⁷ De-Luci, Filippo. *Il Verorecipe : farsa giocosa per musica da rappresentarsi per la prima volta nel Nobile teatro di Zara : Il Carnevale dell'anno 1805*. Zara : nella Stamperia di Antonio Luigi Battara, [1805?]; *Oglas o kazališnoj predstavi: Avviso teatrale : per la sera di mercoledì 19. maggio 1819*. Zara : [Battara], 1819. DAZD. Štampe, kut. 32, br. 42. O tome još u: Šimunković, Ljerka. *Mletački dvojezični proglaš u Dalmaciji u 18. stoljeću*. Split : Književni krug, 1996.; Maštrović Vjekoslav. *Izdavačka djelatnost na hrvatskom jeziku u Zadru od 1800. do 1960. // Zadar : zbornik*. Zagreb : Matica hrvatska, 1964. Str. 737-740. i Maštrović, Vjekoslav. *Zadarska oznanjenja : iz XVIII., XIX. i početka XX. stoljeća (Jadertina Croatica)*. Zagreb : JAZU, 1979.

⁸ Peričić, Šime. *Zadar pod mletačkom upravom, 1409-1797*. Zadar : Filozofski fakultet ; Narodni list, 1987. Str. 460.

⁹ Peričić, Šime. *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*. Zagreb : HAZU, Zavod za povijesne znanosti Zadar, 1999. Str. 161.

¹⁰ Galić, Pavao. *Nav. dj.*, str. 9.

strijskih, turskih zemalja i iz Mađarske, a najviše je stranaca među činovnicima. Francuski povjesničar Paul Pisani piše da je u Dalmaciji prije dolaska Francuza bilo vrlo malo stranaca i da su to su bili “pokoji turski ili talijanski trgovac, dvije ili tri švicarske obitelji, nekoliko četa talijanskih vojnika i predstavnici venecijanske vlade.”¹¹ Iako je još osamdesetih godina 18. st. u Zadru osnovana Ekonomsko-poljoprivredna akademija kao društvo za promicanje poljodjeljsko-obrtničkih djelatnosti, obrtnički proizvodi i manufakturna roba uvozili su se iz drugih gradova, najviše iz Venecije pa su zadarski trgovci često morali putovati. Nabavljala se roba koje nije bilo u Dalmaciji, a popis imovine i miraza sadržavaju često veće količine skupocene tkanine, svilenih haljina, čipke, posuđa, nakita, knjiga i drugih predmeta. Dok je veći dio Dalmacije siromašan i nerazvijen, u gradovima, pogotovo u Zadru, osjeća se utjecaj europskog prosvjetiteljstva, a kulturna razina građana ne zaostaje puno za drugim gradovima južne i srednje Europe. Svakodnevni život grada opisuju strani činovnici i putopisci koji dolaze u Dalmaciju, često sa zadatkom povezanim s istraživačkim radovima za Vladu (katastarski radovi, izgradnja prometnica, vojnih objekata i sl.) Austrijski i francuski špijuni kružili su Dalmacijom i prije pada Mletačke Republike i odatle slali svoja izvješća, a “svi putopisi napisani u doba prve austrijske uprave zapravo su povjerljivi opisi, izvješća napisana za porabu vojnih stožera.”¹² Djela tih putopisaca u službi vlasti, koji prikazuju svakodnevni život, danas su istraživačima nezaobilazno vrelo, mada su često više subjektivna svjedočenja autora. Hrvatska je, u očima prosječnog stanovnika srednje i zapadne Europe, bila nepoznata zemlja, način života podsjećao je na stare ilirske običaje, a ako tome dodamo ostatke antičkih i srednjovjekovnih građevina, stare crkve i palače u Dalmaciji, onda nije čudo što su, od 19. stoljeća, kada se izgradnjom cesta i uspostavljanjem stalnih plovnih putova otvara prema drugim europskim zemljama, strani putopisci rado dolazili ovamo.

U veljači 1806. godine dolazi do nove smjene vlasti u Dalmaciji.¹³ Razdoblje francuske uprave nije bilo dugotrajno koliko je važno zbog promjena u građanskom životu i novina što ih je donijelo u učmalu i kampanilistički zatvorenu mediteransku svijest feudalne Dalmacije koja se administrativno pridodaje Talijanskom Kraljevstvu sa sjedištem u Milanu. Zadržano je generalno providurstvo i status Zadra kao političkog središta pokrajine. Gradom upravlja Gradsko vijeće, a Napoleon imenuje Mlečanina Vincenza Dandola (1758.-1819.), ljekarnika i učena čovjeka, generalnim providurom ili civilnim guvernerom za Dalmaciju. On dolazi u

¹¹ Pisani, Paul. *La Dalmatie de 1797 a 1815*. Paris : Alphonse Picard et fils, éditeurs, 1893. Str. 1.

¹² Pederin, Ivan. *Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima*. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991. Str. 58.

¹³ Francuska uprava u Dalmaciji počela je 19. veljače 1806. i trajala do 1814. godine. Zaključci Bečkog kongresa (rujan 1814. do 9. lipnja 1815.) potvrdili su postojeće stanje. Novak, Grga. *Nav. dj.*, str. 67-82; Proglas generala Tomašića od 3. siječnja 1814. godine o preuzimanju uprave u Dalmaciji tiskan na hrvatskom i talijanskom jeziku u tiskari Battara u Zadru. *DAZD*. Štampe, kut. 26, br. 4.

Zadar početkom srpnja 1806. i sa sobom dovodi “mnogo činovnika koje je izabrao među najboljima u Italiji ...”¹⁴ To doseljavanje nastavlja se sve do kraja francuske dominacije u Dalmaciji, a većina tih doseljenika držala je u rukama ne samo upravu i državne poslove, nego i veći dio gospodarstva. Za razliku od državnih službenika iz doba mletačke uprave, koji su se često vraćali natrag u svoju zemlju, ova nova generacija uspijevala je ovladati regijom, uspješno se održati i ukorijeniti.¹⁵ Vojni zapovjednik, francuski general Auguste Marmont (1774.-1852.), stiže s vojskom 21. srpnja 1806. pa Zadar, zbog svoga strateškog značenja, postaje pravim vojnim logorištem. Dok su Austrijanci, zamijenivši Mlečane, unijeli prvi dah srednje Europe i otvorili granice prema sjevernoj Hrvatskoj, Francuzi su počeli povezivati hrvatske krajeve odvojene granicama mletačke, turske, austrijske i ugarske države, spajati cestama i putovima zabačene gradiće. Liberalizam je za neuki narod bio nešto novo pa ideje francuske revolucije sporo prodiru izazivajući revolt i zbog svoje bezbožnosti, ali još više zbog ukidanja nekih starih privilegija.¹⁶ S druge strane, tada se počinje snažno afirmirati hrvatski jezik i kultura u Dalmaciji, društveni život se mijenja, a počinju se primjenjivati i francuski zakoni. Zbog toga se povećava broj državnih službenika, uvodi sudstvo zasnovano na pravnoj jednakosti svih pred zakonom, ukidaju se feudalni nameti i ograničenja slobode obrta i trgovine. Ali francuski porezni sustav bio je složen, a porezi su s vremenom, zbog ratnih operacija, postajali sve veći i brojniji. Sastojali su se od izravnih poreza: zemljarina, kućarina, obrtarina, glavarina, prireznina (na redovni porez od 10 do 37 posto), porez za sastavljanje matica; neizravnih poreza kao što su pristojbe za registriranje (ugovora, trgovine i sl.), uknjižbu, knjižarske kataloge, ostavštine, darovanja, biljegovine, carine, brodarine, cestarine itd. Dolaskom nove vlasti nije ubrzan urbani razvoj grada, nego je on i dalje u prvom redu vojna tvrđava.

Najviše promjena bilo je u organizaciji državnih ustanova, u upravi, sudstvu, gospodarstvu, prometu i školstvu. Dandolo i Marmont, dvojica najmoćnijih ljudi u gradu, bili su predmet pozornosti stanovnika i zbog toga što su predstavljali dvije oprečne, a snažne osobnosti izrasle iz različitih kultura i različitih generacija. Naravno, otpočetak se nisu slagali¹⁷ iako je to u biti bila borba za prevlast između civilne i vojne vlasti u pokrajini. Dok je Dandolo, kao civilni poglavar, nastojao potpuno integrirati Dalmaciju u novo Talijansko Kraljevstvo, u sklopu Francuskog Carstva, uvodeći svugdje samo talijanski jezik, vojnik Marmont podržavao je posebnosti naroda u zemlji u kojoj se nalazio. Francuzi su donekle pokrenuli

¹⁴ Bianchi, Carlo Federico. Nav. dj., str. 124.

¹⁵ Maštrović, Vjekoslav. Zadarska oznanjenja, str. 22-23.

¹⁶ Novak, Grga. Nav. dj., str. 48. Pravi utjecaj europskog liberalizma u Hrvatsku stiže tek s ilirskim preporodnim pokretom 1835. godine i revolucionarnim gibanjima 1840-ih godina u Europi.

¹⁷ Sukob je počeo odmah po dolasku u Zadar i tada je kao pomiratelj na scenu stupio poznati zadarski sudac Nikola Jakšić (1762.-1841.), pjesnik prigodničar čija su djela većinom tiskana u tiskari Battara. On je uspijevao ugoditi svim vladajućim strukturama koje su u to vrijeme prolazile Zadrom pa je stišao i ovaj skandal.

gospodarstvo Dalmacije i građanstvo prvi puta stupa na javnu scenu, ali kako je to bilo i doba stalnih ratova, privreda nije uspjela dosegnuti veći zamah. Manje obiteljske radionice i obrti održavali su se zahvaljujući predanom radu svih članova obitelji, pa su žene morale biti upućene i u 'muške' poslove.

U travnju 1809. godine počeo je novi rat između Austrije i Francuske. I na jednoj i na drugoj strani borili su se hrvatski vojnici, a u Zadru je bio francuski vrhovni stožer i glavna vojna bolnica. Nakon formiranja Ilirskih provincija, krajem 1809. godine, svu upravu preuzima maršal Marmont kao generalni namjesnik Ilirskih pokrajina s velikim ovlastima, a Dalmacija se odvaja od francuskoga Talijanskog Kraljevstva. Dandolo napušta Zadar 29. siječnja 1810. U ljeto 1813. godine opet se nastavljaju ratne operacije. Mnogi Hrvati prešli su iz francuskih u austrijske vojne redove. U zadarskom kanalu već su bili engleski brodovi, pa je 4. studenoga počela još jedna opsada. Grad je bombardiran sa svih strana (Englezi s mora, Austrijanci s kopna), a nestašica vode i hrane bila je sve veća tako da su se stanovnici u očaju mogli samo Bogu obratiti za pomoć. Izašli su na ulice i u procesiji, moleći se Gospi od Kaštela, krenuli prema katedrali, a molitve su predvodili nadbiskup i gradonačelnik.¹⁸ Uskoro dolazi do pobune hrvatskih vojnika u francuskoj vojarni u gradu što ubrzava francusku predaju 7. prosinca 1813. Sutradan Francuzi konačno napuštaju Zadar, a austrijska vojska ulazi u grad.¹⁹

Uspostavom nove vlasti Zadar je postao administrativno središte pod izravnom upravom bečkog dvora, a službeni jezik i dalje je talijanski. Habsburška monarhija centralistička je, strogo militaristička država s vrlo malo građanskih sloboda, u kojoj se liberalizam kažnjavao i vezivao uz neprijateljsku djelatnost poraženih Francuza. Kako su red i zakon postali glavne zapovijedi u svim sferama društvenog i građanskog života, odgovornost je postala vrlina koja se tražila od svih i u svim okolnostima. Ozbiljni i hladni germanski duh donio je drugu vrstu malograđanske dvoličnosti i lažnog morala, ispunjenog strahom od nesporazuma ili pogreške te strahom od državne uprave i stalnog nadzora. Sve se reguliralo propisima čije se provođenje strogo kontroliralo i provjeravalo.²⁰ Za to je bilo potrebno mnoštvo državnih zaposlenika, od službenika i redarstvenika do špijuna. Caru se ukazivalo poštovanje kao vrhovnom autoritetu i poglavaru u čije su se ime izvršavali svi državni poslovi. Prvi guverner druge austrijske uprave u Dalmaciji, Riječanin Franjo Tomašić, bio je oštar u kontroli javnih okupljanja i radnog vremena prodavaonica i kavana u gradu. Policija je budno pratila rad trgovina u kojima je moglo biti krijumčarene robe ili politički i moralno nepoćudnih knjiga.²¹ Bečki Ured za reviziju

¹⁸ Bianchi, Carlo Federico. Nav. dj., str. 129.

¹⁹ Novak Grga. Nav. dj., str. 82; Grabovac, Julije. Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti. // Zadar : geografija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura : zbornik. Zagreb : Matica hrvatska, 1964. Str. 208.

²⁰ Oglas c. k. Vlade za Dalmaciju od 13. siječnja 1817. godine o uvođenju austrijskog Općeg građanskog kodeksa u Dalmaciji. DAZD. Štampe, kut. 29, br. 3.

²¹ Per la censura di libri, manoscritti ... Vienna, 1815. DAZD. Štampe, kut. 27, br. 5.

knjiga, osnovan još 1810. godine pri Dvorskom redarstvenom uredu, djeluje kao državna cenzura sve do 1848. godine. Prema odredbama toga Ureda nije se smjelo tiskati ništa što bi bilo protiv države, morala, crkve ili osobe, ali je on u prvom redu bio "organ protiv revolucije i liberalizma, koji je skupljao informacije o revolucionarnim pokretima u Evropi... Zadar je bio glavni grad jedne primorske pokrajine preko koje se krijumčarilo mnogo knjiga. Stoga su zabranjene knjige iz Francuske, Švicarske, pa i Njemačke stizale u Italiju i dalje preko Dalmacije u Austriju, Ugarsku sve do Galicije. Preko Dalmacije vodio je glavni krijumčarski put knjiga iz zapadne Evrope do Podunavlja."²² Cenzori su imali indekse zabranjenih knjiga koje su koristili, ali podataka o zabranjenim knjigama u knjižari i tiskari Antonija Luigija i Marine Battara nema. Rijetki su bili slučajevi kao onaj od 26. svibnja 1821. kada su nakon akcije cenzora u knjižari Josipa Morovića u Zadru pronađene nepoćudne knjige.²³ Knjižari i tiskari radili su najviše za vladine urede i sklapali ugovore s Vladom, a državni službenici bili su glavni korisnici njihovih usluga, pa se nisu usudili riskirati jer su za takve prekršaje bile predviđene visoke novčane kazne, zatvor do šest mjeseci, a u krajnjem slučaju i zatvaranje knjižare. Nepoćudne knjige više su imali i "čitali oni koji su bili najmanje sumnjivi: svećenici, državni službenici, čak i namjesnici Tomašić i Lilienberg."²⁴ Iako će do revolucionarne 1848. godine Austrija postati najjača europska velesila, Dalmacija je i dalje jedna od njenih najnerazvijenijih i najzabačenijih pokrajina. Reforme započete u doba francuske uprave zastavljene su, osiromašeno stanovništvo sela i gradova teško se oporavljalo, a gospodarstvo koje se zasnivalo na zanatima, pomorstvu i trgovini, svelo se na uvoz industrijskih i drugih proizvoda.

Tiskara Battara: 1803.-1817.

Teško je danas na temelju arhivskih dokumenata i drugih tragova rekonstruirati osobni i poslovni život ljudi od prije nekoliko stoljeća, a pogotovo ako se radi o ženi, pa i u situaciji kada se o njenom suprugu znade puno, a o sinovima i nasljednicima još više. Kao što se vidi iz prethodnog poglavlja, sačuvani arhivski spisi svjedoče o političkoj povijesti, kretanjima stanovništva, gradnjama i rušenjima, važnim događajima i osobama. Žene se rijetko spominju, a njihov život vezan je za kuću i obitelj, ovisan o staležu kojemu su pripadale i materijalnom položaju.

Marina Anić rođena je nakon 1770. godine, vjerojatno u Zadru.²⁵ Mladost joj je protekla u posljednjim desetljećima vladavine Mletačke Republike. Može se

²² Pederin, Ivan. Austrijska cenzura od 1810. do 1848. i njezin utjecaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji. // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 30, 1/4(1987), 21.

²³ Pederin, Ivan. Utjecaj austrijske cenzure na prodaju, širenje i reklamiranje knjiga (1810-1848). // *Bibliotekarstvo* 31(1985), 24.

²⁴ Isto, str. 27-28.

²⁵ U Arhivu Zadarske nadbiskupije (dalje AZN) u matičnim knjigama župe Sv. Stošije u Zadru za razdoblje od 1748. do 1791. nema Marine Anić. Ana Marija Anić, kći Kristofora (Cristofolo) i Mattije (Mattia) i kasnije supruga tiskara G. Demarchija, rođena 1779. godine mogla bi biti njena sestra

pretpostaviti da je kao djevojčica stekla određeno osnovno obrazovanje. U Dalmaciji su tada postojale osnovne škole u kojima se učilo čitanje, pisanje, računanje, vjeronauk i “nešto malo suhoparnih pravila iz latinske gramatike”,²⁶ a privatni učitelji podučavali su mušku djecu iz bogatih obitelji. Nadalje, Š. Urlič navodi: “Za djevojčice nije bila nigda nigdje podignuta ni jedna škola. No stoga se ne smije misliti, kao da uopće nije bilo pismenih ženskih u gradovima. Kćeri su odličnijih građana učile čitati i pisati kod koludrica u manastirima.”²⁷ Tek od 4. srpnja 1810. francuska uprava izdaje zakone za “svu narodnu prosvjetu”, a među njima i zakon po kojemu je “svako okružje imalo dobiti i škole za žensku djecu”.²⁸ Početkom 1793. godine, Marina se udaje za Antonija Luigija Battaru.²⁹ Vjenčanje je, uz posebna dopuštenja, obavljeno u njihovoj kući 6. siječnja³⁰ jer je Marina prethodnog dana rodila svoje prvo dijete, kćer Natalu Andrianu Ottaviu.³¹ Do 1809. godine rodila je devetero djece, sedam kćeri i dva sina³² koji će, kada postanu punoljetni, naslijediti obiteljski posao. Obitelj Battara bavila se poslovima vezanim za trgovinu i trgovinu knjigama što su se u to vrijeme nabavljale u drugim europskim gradovima, najčešće u Veneciji, Padovi i Anconi. Tek pred kraj 18. st. u Zadru se otvaraju trgovine u kojima su se mogle kupiti i knjige. Kako su se obrtnici najčešće ženili djevojkama iz obitelji koje su se bavile istim ili srodnim poslom, za vjerovati je da su i Anići bili obrtnici ili trgovci, o čemu tijekom 19. stoljeća svjedoče i arhivski dokumenti u kojima se spominju tiskari i trgovci Anići u Zadru. Antonio i Marina su 1798. godine u Širokoj ulici u Zadru imali knjižaru i papirnicu koja je za potrebe državnih ureda nabavljala papir i uredski materijal, a

ili polusestra. Šimun, Bartolomeo i Petar Anić, sinovi Križana (varijante imena još i Crisogono, Crisan, Crisane, Cristo) i Matije (Mattia) rođ. Fižuleto (Fisoletto), rođeni 1782., 1784. i 1787. godine, mogli bi biti njezina braća. Na mjestu Šimunova krštenja piše da mu je otac iz sela Gorice (villa Goriza), ali u glagoljskim matičnim knjigama Gorica-Krnčina i Gorica-Raštane kod Zadra nema ni Marine ni Križana Anića. Isto je i s matičnim knjigama Gorice na Pagu. Postoji mogućnost da su upisani u matične knjige neke druge župe. Jedina Marina krštena u tom razdoblju u Zadru (17. srpnja 1777. god. Vidjeti MKR, za god. 1761.-1777., br. 19, str. 267) napušteno je dijete i poznata nam je samo kuma Zuanna Mazzucatina. Je li naša tiskarica usvojena od obitelji Anić ili se roditelji još nisu bili vjenčali pa im dijete nije kršteno kao zakonito? Zašto onda nema imena majke? Nigdje u spisima ne spominje se njeno drugo ime kao što je bilo uobičajeno za zakonitu djecu. Djeca 'esposta alla Pietà', nahočad, dobivala su često samo jedno ime, a ime Marina je na zadarskom području tada vrlo rijetko. Ipak, prigodom njenog vjenčanja svećenik će napisati da je ona kći Krsta Anića.

²⁶ Urlič, Šime. Crtice iz dalmatinskoga školstva od dolaska Hrvata do g. 1910. Zadar : Matica dalmatinska, 1919. Str. 33.

²⁷ Isto, str. 64.

²⁸ Iz Memoara maršala Marmonta : ilirske uspomene : 1806-1811. Split : Čakavski sabor, 1977. Str. 262-263.

²⁹ Sin Girolama i Kate rođ. Torić, rođen u Zadru 20. lipnja 1768. godine. Arhiv Zadarske nadbiskupije. MKK župe Sv. Stošije u Zadru, XIX, 1761-1777. Str. 117.

³⁰ AZN. MKV župe Sv. Stošije u Zadru, X, 1791-1811. Str. 11. Na ovome mjestu nalazimo podatka da je Marina kći Krsta (Cristo) Anića iz Zadra.

³¹ Isto, XXI, 1791-1809. Str. 13.

³² Isto, str. 25-176.

pružala je i usluge rezanja papira i uveza knjiga, spisa i protokola.³³ Svaki novi posao posebno se ugovarao i zaključivali su se novi uvjeti, cijene i vrijeme isporuke. U svibnju 1800. godine Antonio L. Battara bio je "jedini knjižar u Zadru".³⁴

Mletačka uprava u Dalmaciji koristila je tiskare iz Venecije i drugih talijanskih gradova za potrebe svojih ureda u Zadru sve do kraja 17. stoljeća, a tiskarski pokušaji u Zadru jedva se naziru do kraja 18. stoljeća. U lipnju 1797. godine u Zadru djeluje mletački tiskar Domenico Fracasso.³⁵ Posao mu nije bio uspješan i on je uskoro počeo planirati povratak u Veneciju. S padom Mletačke Republike i dolaskom Austrije u Dalmaciju izgledalo je da će mu to i uspjeti, ali nova vlada nije mogla dopustiti da ostane bez jedine tiskare u Zadru. Nisu mu dopustili da odnese svoje strojeve, ali su mu ponudili bolje uvjete rada. Nakon višegodišnjih nastojanja, brojnih nespornazuma s vlastima, uvidjevši da za njega ovdje nema dovoljno posla da bi mogao zaraditi toliko da može živjeti i plaćati najamninu u stranom gradu, Fracasso, uz dopuštenje vlasti, konačno napušta Zadar i vraća se u Veneciju. Tiskaru je uspio prodati Antoniju L. Battari za 1.600 forinti.³⁶ U srpnju 1803. Battara, u molbi za otvaranje tiskare, piše i da je može smjestiti u svojoj vlastitoj kući.³⁷ Ugovor s Vladom sklopljen je 2. rujna 1803. godine i u njemu piše da će Antonio L. Battara, knjižar iz Zadra, pokrenuti tiskaru koja će biti na raspolaganju Vladinim uredima. Nakon što mu je odobren kredit od 1.600 forinti za isplatu Fracassa, a kojega će vraćati u obrocima od po 200 forinti godišnje,³⁸ on 21. listopada iste godine oglasom izvješćuje da je njegova tiskara spremna za rad.³⁹ Od države će dobivati 8 forinti mjesečno. Posao je dobro započeo, tiskaju se oglasi, odredbe, službene publikacije i proglasi za potrebe vlade, razne upute, obrasci, pozivi, govori državnih i crkvenih poglavara, zakoni i propisi; ukupno više od 20 publikacija do kraja 1805. na talijanskome i hrvatskom jeziku. Godine 1803. namjerava, uz podršku Vlade, tiskati tjednik *Il Corriere dalmata*, ali je to kasnije odbijeno.⁴⁰ Uspio je tiskati samo godišnjak *Lunario di Zara* za godine 1804. i 1805., a periodik *Almanacco di Zara* tiska i izdaje od 1806. godine. Istodobno bilježimo i prve probleme. Vlada ne ispunjava sve svoje ugovorene obveze i tiskari Battara, u travnju 1805. godine, duguje više od 600 forinti, a supružnici Battara imali su već sedmero djece. Pred kraj prve austrijske uprave, Battara je zatražio uvjerenje o svom radu i 20. siječnja 1806. dobiva odgovor u kojem čitamo da je profesionalno i predano obavljao svoj posao,⁴¹ što je već u suprotnosti s neisplaćenim dugovima

³³ DAZD. Spisi c. k. Dvorske komisije za uređenje Dalmacije i Albanije. God. 1798., IV, br. 848.

³⁴ DAZD. Spisi c. k. Vlade za Dalmaciju. God. 1800., XIX, br. 2318.

³⁵ Galić, Pavao. Nav. dj., str. 16.

³⁶ DAZD. Spisi c. k. Vlade za Dalmaciju. God. 1803., V, br. 5607.

³⁷ Isto, br. 4670, 5214, 5418.

³⁸ Isto, br. 5607.

³⁹ Oglas od 21. listopada 1803. godine: Al colto pubblico della Dalmazia.

⁴⁰ Spisi Generalnog providurstva. God. 1804. Tit. XXII, R 1025, br. 204. Usp.: Galić, Pavao. Nav. dj., str. 22. i Berić, Dušan. Pokušaj izdavanja lista "Il Corriere Dalmata" u Zadru 1803. godine, str. 413-418.

⁴¹ Isto, 1808. Tit. VI, R 24, br. 5873 (940).

države vrijednom obrtniku. Battarina tiskara bila je i dalje jedina u gradu i francuske vlasti odmah su je angažirale za tiskanje svojih publikacija. Kao i u drugim pokrajinama, odmah se pokreće tiskanje službenoga glasila, a da bi ono bilo dostupno svima, tiskat će se na talijanskom i hrvatskom jeziku jer je ovo i razdoblje formiranja svijesti o zajedničkoj nacionalnoj i jezičnoj pripadnosti Hrvata iz Dalmacije i unutrašnjosti. Tijekom francuske uprave više se puta pokretalo pitanje izdavanja i tiskanja publikacija na hrvatskom jeziku. Za hrvatsku povijest najvažniji je dvojezični tjednik *Kraglski Dalmatin - Il Regio Dalmata*⁴² što je u tiskari Battara izlazio od 12. srpnja 1806. do 1. travnja 1810. To su prve novine tiskane u Hrvatskoj dvojezično na talijanskom jeziku s hrvatskim prijevodom.⁴³ U njima su se objavljivali i svi važni službeni proglašaji, naredbe, pravila, upute itd. Battara tiska i godišnjake na talijanskom jeziku: *Almanacco di Zara ... ad uso del Regno della Dalmazia* (1806.-1816.); *Lunario di Zara ... ad uso della Dalmazia* (1805.); *Lunario zaratino* (1813. i 1815.); *Almanacco zaratino ... con varie notizie utili ad ogni sorte di persone* (1813.-1815.). *Almanacco provinciale della Dalmazia* počinje izlaziti 1817., a njegovo izdavanje nastaviti će udovica Marina do 1824. godine. Battara tiska i crkvene publikacije i shematizme na latinskom jeziku: *Ordo pro divinis persolvendis in insigni Cathedrali Ecclesia Traguriensi* (1808.); *Ordo pro divinis persolvendis iuxta ritum Ecclesiae Metroplitanae et Diocesis* (1813.-1816., a za 1823. godinu tiskat će ga Marina Battara). Tiskaju se i publikacije s odabranim priložima iz drugih knjiga, zbirki propisa i zakona ili iz stranih novina i časopisa, i to na talijanskom i hrvatskom jeziku: *Sok izvadjen iz naredbenih knjigaa Vojske od Dalmaczie, koje dojdosce na sedam uraa jutargni hovoga dneva* (1809.); *Estratto della Gazzetta privilegiata di Viena* (1814.); *Estratto dall' Osservatore austriaco del 26. giugno 1815.* (1815.).

Isto kao prethodna, ni nova vlast nije redovito isplaćivala račune tiskari pa već 18. listopada 1806. Battara upućuje molbu Vladi da mu isplati dugove. U njoj ističe da ima brojnu obitelj i sedam radnika zaposlenih u tiskari. Početkom travnja 1807. mora putovati u Italiju radi nabavke materijala i traženja novih radnika za tiskaru, a tom prigodom odobren mu je predujam od 8.000 lira. Da nevolja rijetko dolazi sama, osjetio je i kada je 9. studenoga 1807. u nevremenu stradao brod koji je iz Rijeke plovio prema Zadru, a u njemu oštećeno ili uništeno deset sanduka papira i drugog materijala za tiskaru. U siječnju 1808. žali se Generalnom providurstvu da ne može u Zadru raditi po istim cijenama kakve su u Veneciji i Trstu, jer materijal mora kupovati i dovoziti iz drugih gradova. U dopisu od 29. ožujka 1808. od države potražuje dug od 30.000 lira, a Vlada mu je 2. travnja odobrila samo 4.000 lira. Posebno je velik problem bilo tiskanje službenoga glasila *Kraglski Dalmatin* jer ga je morao redovito isporučivati, troškovi su rasli, a svoje

⁴² Od br. 5 1808. naslov je samo talijanski: *Il Regio Dalmata*.

⁴³ Galić, P. Nav. dj., str. 25. O Kraglskom Dalmatinu više u: Karlič, Petar. *Kraljski Dalmatin* : (1806-1810). Zadar : Matica dalmatinska, 1912.; *Kraglski Dalmatin* : bibliografija. Zadar : Narodni list ; Filozofski fakultet, 1989.

račune nije mogao naplatiti. Uz to je, kao izdavač publikacije, zajedno s urednikom, vodio računa o tekstu i hrvatskim prijevodima. Zbog njega je morao kupiti dva nova stroja i slova. List se tiskao u 500, a kasnije i 600 primjeraka koji su se distribuirali pretplatnicima u Dalmaciji, na Kvarnerskim otocima i u Italiji. Te godine, od deset radnika Battara, zbog financijskih problema, mora otpustiti dvojicu, a 1810. godine opet se žali da ima ukupno četrnaest ljudi koje mora uzdržavati. Da bi služio Vladi, A. L. Battara, tiskar i knjižar, žrtvovao je svoju mnogobrojnu obitelj. Sredinom lipnja 1811. opet je putovao u Veneciju; izgleda da je u to doba bio spreman napustiti Zadar i preseliti se u Italiju. Patio je i od srčane bolesti koju spominje u dopisima žaleći se na poslovne neprilike. U dopisu od 8. svibnja 1815. godine piše da mu je posao propao, da uzdržava osmero djece, a dug mu je prerastao sve njegove mogućnosti.⁴⁴

Ovo teško razdoblje rada tiskare Battara pratila su stalna ratna zbivanja. Obrtnici i dalje potražuju dugove koje im je ostavila bivša vlast, a nova se rijetko obazire na njihove zahtjeve. Ni Battara nije bio bolje sreće. Teško je naplaćivao svoje usluge vladinim uredima. Njegovi zahtjevi i molbe gomilali su se iz godine u godinu. Iako je još početkom 1815. godine počela djelovati Komisija za rješavanje dugova iz doba francuske uprave,⁴⁵ tek u siječnju 1817. donesen je Propis o utemeljenju općeg i nezavisnog fonda za amortizaciju dugova.⁴⁶ Nova austrijska vlast sjetila se i kredita tiskari Battara iz 1803. godine koji nije bio do kraja vraćen jer su francuske vlasti stalno bile dužne tiskari, a Battara se nadao kompenzaciji dugova. Vlasti su sada tražile podmirivanje cjelokupnog duga, a on je tražio da država plati što je dugovala njemu. Došlo je do spora koji je završio na sudu, a riješen je u Battarinu korist.⁴⁷ Usprkos tome, on je sve do kraja života morao pisati molbe i žalbe pokušavajući naplatiti svoje usluge vladinim uredima.⁴⁸

Iz godine 1815. pratimo još jedan pokušaj izdavanja časopisa u Zadru.⁴⁹ Antonio Luigi Battara je 10. travnja 1815. poslao molbu Vlastima da mu dopuste pokretanje jednog časopisa. Priložio je i staro rješenje prve austrijske uprave s dopuštenjem za tiskanje lista *Il Corriere dalmata* iz 1803. godine, što nije bilo re-

⁴⁴ DAZD. Spisi Generalnog providurstva. God. 1808. Tit. VI, R 24, br. 5873 (940).

⁴⁵ Obavijest o početku djelovanja Komisije, 15. veljače 1815. godine. DAZD. Štampe, kut. 27, br. 9.

⁴⁶ DAZD. Štampe, kut. 29, br. 6.

⁴⁷ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1816., XIII, br. 471, 1547, 1732, 2285, 2286, 2466, 3374, 3568, 4334-4336, 16266, 16267, 18491, 18557.

⁴⁸ Isto, god. 1817., XIII, br. 52, 951, 1036, 2148, 2149, 2176, 2424, 3322, 5134, 5137, 5311, 6077, 6078, 6274, 7262, 9745, 10885, 16561.

⁴⁹ P. Galić u nav. djelu na str. 39 spominje da je splitski tiskar G. Demarchi 1816. godine planirao pokretanje jednoga književnog časopisa, a iz protokola Registrature Namjesništva za 1817. godinu citira da je podneseno izvješće zadarskog Okružnog poglavarstva o namjeri tiskara iz Zadra i Splita da pokrenu dva periodika, što nije ostvareno. Autoru su tada bili dostupni samo protokoli iz kojih nije mogao precizno zaključiti što se zapravo dogodilo. Zato ćemo ovom prigodom iznijeti potpunije podatke iz tih spisa.

alizirano. Sada je predložio tiskanje časopisa pod nazivom *Austriaco marittimo* koji bi izlazio dva puta tjedno i objavljivao vijesti iz službenih glasila glavnoga grada, ponajprije iz lista *Oesterreichischer Beobachter*, ali i sve obavijesti i uredbе koje izdaje Vlada, a namijenjene su korisnicima u pokrajini i u gradu. Prijedlog nije prihvaćen pa 15. svibnja 1816. godine Battara ponovo piše dopis Vladi na, kako kaže, službeni prijedlog Vlade (savjetnika i kapetana). U njemu detaljno prikazuje svoj novi prijedlog za izdavanje tjednika pod naslovom *Il Poligrafo dalmata*. On bi, u prvom redu, objavljivao političke vijesti koje bi prenosio iz njemačkih i talijanskih listova, zatim vijesti iz Pokrajine, u suradnji s pokrajinskom Vladom, vijesti iz politike, gospodarstva, saniteta, općinske vijesti i ostalo što bi bilo potrebno publicirati, a uz to predviđa rubriku za privatne vijesti, naravno, uz kontrolu Vlade. Treća bi bila rubrika *Miscellanea* u kojoj bi se objavljivale vijesti iz znanosti, književnosti, njemačke i talijanske, zatim iz umjetnosti i povijesti, kao i dalmatinske književnosti. Na kraju bi se objavljivali oglasi o dražbama, politička oznanjenja, sudske odluke i sl. Izlazio bi svake subote, a pretplata bi bila 40 venecijanskih lira godišnje. Posebno poziva sve državne službenike da se pretplate na časopis i omoguće njegovo izlaženje, a najavljuje i tiskanje oglasa u kojemu će tražiti pretplatnike. Već 28. svibnja 1816. Battara je u Vladinom uredu (okružnom povjereniku) predao popis materijala i poslova koje je potrebno obaviti za pokretanje rečenog periodika s predloženim troškovima od ukupno 1.820 fiorina na godinu. Ovom računu pridodaju se troškovi poštarine i prijevoda s njemačkoga što bi bilo još oko 1.000 fiorina, a to je za ono vrijeme bila prilično velika svota. Pretpostavio je da bi mogao imati oko 400 pretplatnika koji bi plaćali po 8 fiorina godišnje, a 20 primjeraka časopisa slao bi Vladi besplatno. Ako bi bilo i manje od 400 pretplatnika, on je spreman tiskati isti broj primjeraka. Sam bi bio izdavač, a napominje da mu za vrijeme francuske uprave providur Dandolo nije dopustio da bude urednik novina (*Kraglski Dalmatin*), nego je postavio drugoga (bio je to Bartolomeo Benincasa, talijanski publicist, povjerenik za prosvjetu u francuskoj pokrajinskoj vladi u Zadru), "a to se može i provjeriti u arhivu", piše Battara. Za urednika on predlaže odvjetnika Franu Solisa, a za njemačke prijevode brinuo bi se Karlo Adelman. U talijanskom dijelu lista urednik bi mogao biti i sam Battara. Kaže da je iz Venecije naručio posebnu vrstu slova (*filosofia*), predlaže i vrstu papira, format (quarto, A4), dvostupačni tisak i dvojezični tekst na njemačkom i talijanskom jeziku.⁵⁰ Izlaženje lista prilagodilo bi se danima kada se nosi pošta.

Gotovo istodobno, 28. travnja 1816., pojavljuje se neki Giuseppe Breganze iz Paga koji piše u ime i, kako sam kaže, s dopuštenjem tiskara i knjižara Giovannija Demarchija iz Splita, molbu za tiskanje jednoga književnog časopisa u Splitu. Molio je Okružni kapetanat u Splitu dozvolu za pokretanje književnog lista *L'Ape dalmatica* koji bi izlazio dva puta mjesečno, na dva ili četiri lista, u Splitu. On

⁵⁰ Za primjer je priložio jednu uredbu koju je nedavno tiskao na četiri lista dvojezično, lijevo francuski, a desno talijanski tekst u formatu quarto: *Convenzione : conchiusa in conformita' ... Zara : Dai torchi di Antonio-Luigi Battara stampatore Governiale, 1816.*

opširno opisuje što bi se sve objavljivalo u tome listu, uključujući dnevne vijesti, događaje, priče, moralne pouke i savjete. Molbi prilaže program časopisa i prijedlog oglasa koji bi najavio početak njegova izlaženja, a predviđa 150 pretplatnika. Kako nije dobio odgovor, Breganze 12. kolovoza 1816. ponovo piše Vladi da je početkom svibnja, u ime G. Demarchija, predao molbu za sastavljanje okružnice, tj. obavijesti o pokretanju književnog lista, a nije dobio nikakav odgovor, pa moli da mu se odgovori. U Izvješću privremenog cenzora Ivana Kreljanovića-Albinonija od 15. lipnja 1816. govori se o projektima dvojice tiskara iz Zadra i Splita koji su predložili izdavanje časopisa. Albinoni predlaže Vladi da se svakako prihvati prijedlog zadarskog tiskara jer da on u Zadru ima suradnika i učenih ljudi, a i sam Albinoni rado bi sudjelovao sa svojim povijesnim priložima koje je skupljao petnaest godina. On smatra da bi teško bilo naći 400 pretplatnika za taj list, kako je predložio Battara, nego najviše 200, a ako vlada ne pomogne financijski, Battara neće uspjeti održati posao više od nekoliko mjeseci. U velikim europskim gradovima, gdje je veći broj obrazovanih ljudi, lakše je pronaći pretplatnike, "ali u Dalmaciji se ne može računati ni na koga osim na malobrojne stanovnike civilizirane obale, a nikako na veći dio seoskog stanovništva u kontinentalnom dijelu kojemu bi pričanje o novinama bilo isto kao pričanje o bojama s nekima koji su rođeni slijepi". On preporučuje da Vlada preuzme financiranje izdavanja lista kao dodatno sredstvo obrazovanja javnosti, naravno, uz pažljivu kontrolu na početku. Za Battaru kaže da je iskusan i sposoban što je pokazao izdajući *Kraglski Dalmatin*. Kreljanović se negativno izražava o Breganzeu i spominje da je on 1814. godine namjeravao tiskati još jedan list i nakon što je neuspješno pokušavao uvjeriti Battaru, obratio se splitskom tiskaru i njemu kao cenzoru koji je nakon pregleda prvog primjerka odbio projekt i zaključio: "Ako bi se odobrila *Ape dalmatica*, ne bi dobila niti deset pretplatnika kada bi se saznalo da je on autor."

Odluka Vlade uslijedila je krajem godine, a nalazi se u Izvješću Okružnog poglavarstva u Zadru od 28. siječnja 1817.: odbija se prijedlog tiskara i knjižara iz Splita, a kao jedini razlog ističe se nesposobnost urednika G. Breganzea, kojega je predložio Demarchi. Glavni savjetnik predlaže da se očituje i tiskar Demarchi te predloži još jednoga urednika ili da ga zamijeni nekim drugim. Prijedlog A. L. Battare zanimljiv je, ali Poglavarstvo se slaže s Kreljanovićem da treba odrediti uvjete i način kako bi se osiguralo najmanje 150 pretplatnika. Predlaže se odgoda rješenja koje će kasnije biti doneseno dekretom. Nakon toga i Demarchi je poslao dopis Vladi u kojem tvrdi da on nije nikoga ovlastio da u njegovo ime predlaže tiskanje časopisa.⁵¹ Do realizacije Battarina prijedloga isto tako nije došlo, vjerojatno zbog toga što je zahtijevao znatna materijalna sredstva i opsežnije pripreme.⁵²

Battara umire 14. svibnja 1817. u 49. godini života od bolesti srca.⁵³ Za sobom je ostavio nedovršene poslove, suprugu Marinu i djecu. Za četrnaest godina

⁵¹ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1817., prot. br. 3997.

⁵² Isto, sv. 51, III-7, br. 1189.

⁵³ AZN. MKM župe sv. Stošije, 1811-1817., str. 75.

neprekidnog rada tiskare u ovome prvom razdoblju, tiskano je preko 200 naslova knjiga i drugoga sitnog tiska i 14 periodika. Od toga 130 naslova nalazi se u Znanstvenoj knjižnici u Zadru, a ostalo u Državnom arhivu u Zadru (arhivska zbirka Štampe i odjel Knjižnica).

Tvrtka Battara: 1817.-1831.

Po smrti A. L. Battare, tiskara i knjižara bez prekida rade dalje, a vodi ih njegova udovica Marina Battara. Posao je preuzela u vrijeme kada se u Dalmaciji još nisu bili stišali društveni i politički potresi i velike promjene koje su oblikovale svakodnevni život u razdoblju učvršćivanja austrijske vlasti. Nastavila je poslove koje Antonio nije uspio dovršiti. Njihova starija djeca imaju oko dvadeset, a najmlađi, Napoleone Francesco, osam godina. U dokumentima se potpisuje kao upraviteljica tvrtke Battara, upraviteljica tiskare ili upraviteljica tvrtke pok. A. L. Battare, tiskara i knjižara, "iz poštovanja prema osnivaču i vrijednosti tvrtke".⁵⁴

U Znanstvenoj knjižnici i Knjižnici Državnog arhiva u Zadru, danas se nalazi 41 naslov tiskan u njenoj tiskari od sredine do kraja 1817. godine. Moramo pretpostaviti da je dio tih publikacija pripremljen još dok je Antonio Luigi bio živ, ali je neosporno da je Marina Battara dobro poznavala posao kojim se bavio suprug. Ona i dalje najviše tiska službene oglase, obavijesti, proglase, natječaje, okružnice, razne obrasce i slično. Službeni časopis *Almanacco provinciale della Dalmazia* za 1817. godinu tiskan je prema planu iste godine.

Sljedeće 1818. godine tiskaju se javni natječaji i dražbe, oglasi, naredbe, uredbe o novom ustroju feuda, zakonski propisi, nove tarife, odredbe o plaćanju poreza i carina, lučke pristojbe, upute za obradu povrća, duhana, upute liječnicima i kirurzima. Jedna odredba odnosi se na uporabu litografije i 'papirografije', a prilozi pjesnika Nikole Jakšića spjevani su u čast rođendana cara Franje I. i njegova posjeta Zadru: *Sonetti, Anacreontica, Omaggio i Componimenti*. Sve je na talijanskom ili talijanskom i hrvatskom jeziku. Godišnjak *Almanacco provinciale della Dalmazia* za 1818. tiskan je u 230 primjeraka, a za 1819. u 248 primjeraka. Školske knjige tiskane u ovoj tiskari, koje se spominju u dopisima, nisu sačuvane u zadarskim knjižnicama.

Godine 1819. tiskano je najviše službenih publikacija (na 1 do 4 lista) na talijanskome, hrvatskom i nekoliko njih na njemačkom jeziku. Neke su tiskane dvojezično u dva stupca, a neke trojezično, kao na primjer, obavijesti koje se odnose na vojne poslove. Više stranica imaju zakoni, dekreti, odluke i upute za kontrolore raznih poslova - do 15 stranica. Battara tiska sudske oglase, zakonske propise i tri književna priloga: *Componimenti* Vlaha Getaldića, *Inno* Nikole Jakšića i *Cantata* Domenica Alegrettija. Tiskaju se obavijesti o zabrani nošenja oružja, oglasi za predstave i sl. Za nas je važan i javni natječaj za nabavku papira i tiskarske usluge državnim uredima od 30. lipnja 1819. koji propisuje i usluge uveza knjiga.⁵⁵ Kako

⁵⁴ Maštrović, Vjekoslav. Zadarska oznanjenja, str. 19.

⁵⁵ Avviso d'asta. Zara : [Battara], 1819. DAZD. Štampe, kut. 32, br. 51.

je sljedećih godina tiskara Battara i dalje jedina u gradu, radila je prema petogodišnjem ugovoru iz toga natječaja. U rujnu 1819. izlazi natječaj za nabavku kancelarijskog materijala za državne urede. Iste godine, 19. listopada, donesena je Obznana o zabrani držanja tiskarskih strojeva bez odobrenja vlasti⁵⁶ koja na ovaj način i dalje potpuno kontrolira tiskarski obrt u Pokrajini. Da su pregovori s Francuskom o likvidaciji dugova još trajali, vidimo iz Obavijesti c. k. Vlade za Dalmaciju od 29. rujna 1819.⁵⁷

Sljedeće godine tiskaju se oglasi o likvidaciji starih kredita (još iz doba francuske uprave), javnoj čistoći i zaštiti zdravlja, pravila za liječnike i ljekarnike koja sadrže i upute o spravljanju lijekova, austrijski građanski kodeks (*Codice civile*), obavijest o izumu novog stroja za kavu Ignazia Meissnera, izvodi iz kaznenog zakona, obavijesti o kaznama i o izvršenju jedne smrtno kazne, natječaji za radna mjesta državnih službenika, pisara, nastavnika u školama, zatvorskih stražara, za školovanje učenika i studenata, jednu odluku o zabrani izvoza i prijevoza konja i papira iz Austrije u Italiju, oglas o nagradi za ubijenu divlju zvijer itd. Knjiga glavnoga pokrajinskog nadzornika za osnovne škole u Dalmaciji Jurja Plančića *Saggio d' idee tendenti a migliorare e promuovere l' istruzione elementare in Dalmazia* bavi se problemom unapređenja školstva u Dalmaciji. U zbirci pjesama posvećenih caru, koju je uredio Ivan Jurović (Đurović), generalni vikar Zadarske nadbiskupije i profesor sjemeništa Zmajević, zastupljeni su autori: opat B. Bicego, I. B. Pellegrini Danieli, S. Petrović, A. Alborghetti, G. Nani, F. Nakić, P. Felicinović, M. Kažotić, C. Pellegrini Danieli, D. Mistura, A. Laborović, M. Chapny, P. Metličić i J. Torse. Isto tako, *Poemetto nel giorno natalizio di ... Francesco Primo ... 12. febbrajo* Nikole Jakšića posvećena je caru.

Godine 1821. tiska se, između ostalih, oglas o otvaranju Preparandije u Zadru, dva oglasa vezana za otvaranje Primaljske škole 9. siječnja, a 28. travnja oglas o odgodi njenog otvaranja. Te godine tiskani su i natječaji za stipendije za školovanje učenika i novi oglas o natječaju za nabavku papira i uredskog materijala, propisi o poštanskoj upravi, odredbe o slanju pisama, odredbe o karantenama za osobe i robu koja dolazi iz turskih zemalja zbog opasnosti od kuge, natječaj za upravitelja lazareta u Splitu, Nikola Jakšić objavljuje još jednu poemu u čast rođendana cara Franje, a Franjo Miočević *Ode* prigodom otvaranja Ilirskog sjemeništa u Zadru.

Godine 1822. tiskan je oglas J. Weingartena o osnivanju Višega gimnazijskoga filozofskog zavoda, proglasi o organiziranju općina u okruzima Zadar, Split i Dubrovnik, obavijesti o nagradi za spašavanje utopljenika i raspravu F. S. Rudtorffera o oživljavanju onih koji se guše, *Trattato sul miglioramento ...*, dozvole za prijevoz i prodaju soli, propisi iz kaznenog zakona o prometu i korištenju otrova, potjernice za razbojnicima, odredbe o čuvanju pasa, svinja i drugih domaćih životinja i za očuvanje šuma. Nikola Jakšić objavljuje zbirku pjesama pod naslovom

⁵⁶ Notificazione. Zara : Dalla Stamperia Governiale, 1819. DAZD. Štampe, kut. 32, br. 86.

⁵⁷ Notificazione. Zara : Dalla Stamperia Governiale, 1819. ZkZd, sign.: 149557, Misc. B-8064.

Carme ... nel faustissimo natalizio di ... Francesco Primo. Dvadesetih godina u Zadar prodiru običaji i navike građanskog društva pa se tiskaju materijali kao što su posjetnice, čestitke, pohvalnice, molitve, obiteljske obavijesti, razni dnevnici, kalendar, pjesne knjižice i sl., ali te su tiskovine rijetko sačuvane, pa je teško utvrditi gdje su tiskane.

Za prvih pet godina rada tvrtke, Marina Battara je, usprkos teškoćama i obvezama u brojnoj obitelji, bila uspješna u poslu. To nam govore i dokumenti u kojima vlasti izražavaju zadovoljstvo radom tiskare, a i Marina je jednom prigodom molila da je izvijeste o mogućim nedostacima kako bi ih ubuduće mogla ispraviti.⁵⁸ U svibnju 1823. umro je jedan radnik u tiskari pa je došlo do kašnjenja isporuke. Ona se tada ispričala vlastima.⁵⁹ Tiskara Battara bila je još uvijek jedina u Zadru, a Marina je znala za planove mlađega splitskog tiskara koji joj je još 1818. godine, nakon smrti Antonija, pokušao preoteti neke poslove za Vladu u Zadru. Bio je to Giovanni Demarchi, suprug njezine sestre Ane Marije⁶⁰ i bivši upravitelj njihove tiskare.⁶¹ Sredinom 1823. godine on, uz odobrenje vlasti, pokreće tiskaru u Zadru. Sve službene publikacije iz ove godine tiskane su, prema još važećem ugovoru, u žvladinov, Battarinoj tiskari. Ona tiska kazališne i druge oglase, poslanice nadbiskupa Josipa Novaka (*Josip Frane od Paule Novak ... cerkovnjacim i svemu puku*) na hrvatskom, talijanskom i latinskom jeziku, odu Josipa Čobarnića nadbiskupu Novaku (*Ode alcaica*), *In adventum* W. Wraucnyja, novu zbirku pjesama Nikole Jakšića *Carme : omaggio di esultanza nel ... natalizio di Francesco Primo*. Samo jedno izvješće o osnivanju termalno-mineralno-sumpurnog kupališta izgrađenog u Splitu tiskano je u Zadru 1823. godine u Demarchijevoj tiskari.⁶² Od periodike, Battara je tiskala *Almanacco provinciale della Dalmazia* za 1823. godinu i zbirku zakona *Raccolta delle leggi e decreti. Ordo pro divinis persolvendis juxta ritum Ecclesie Metropolitanae et Diocesis* tiska se u Battarinoj tiskari još od 1813. do 1816. pa opet 1823. godine, kao i program zadarske gimnazije pod naslovom *Juventus Caesario-regii gymnasii Jadertini e moribus et progressu in litteris*, koji je kasnije mijenjao naslov i tiskara, a mijenjao se i naziv škole. Battara ga tiska do 1823. i od 1828. do 1832. godine.

Iako je imala puno posla i obavljala ga uspješno i profesionalno, Marina nije uvijek uspijevala naplatiti sve svoje račune kao ni njezin pokojni suprug. Neki su joj plaćeni tek nakon dvije ili više godina.⁶³ U rujnu 1823. godine piše molbu za produženje ugovora s Vladom na još pet godina u kojemu traži smanjenje poreza i

⁵⁸ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1822., prot. br. 10783 i 18998.

⁵⁹ Isto, god. 1823., prot. br. 7589.

⁶⁰ AZN. MKV, X, 1791-1811., str. 88.

⁶¹ Hrvatski biografski leksikon. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1993. Str. 279.

⁶² Selebam, Niccoló. Relazione dello stabilimento de bagni d'acqua-minerale-sulfurea eretto nella città di Spalato. Zara : Dalla Stamperia di Giovanni Demarchi, 1823.

⁶³ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1823., prot. br. 1453, 1454, 1915, 2184, 5989, 21311, 21436.

još neke olakšice.⁶⁴ Izgleda da nije postignut zadovoljavajući dogovor jer Vlada nije udovoljila njenim zahtjevima, a osnivanjem nove tiskare ukinut je monopol tiskare Battara. Kako je Demarchi bio spretan i iskusan tiskar, odlučio je ostati i opstati u Zadru. Uskoro je započela oštra borba, u prvom redu za poslove s Vladinim uredima. U dopisu iz veljače 1824. Demarchi nudi sniženje cijena nekih svojih usluga Vladinim uredima do 25 posto,⁶⁵ a Battara ipak 16. listopada 1824. tiska oglas o Vladinom natječaju za tiskanje službenih spisa za potrebe Vladinih ureda⁶⁶ koji je bio sastavljen od 25 točaka što su se odnosile na obveze tiskare. Natječaj je trajao do kraja godine, a ugovor se sklapao na deset godina. Ugovorom se određuje početak rada, format publikacija, vrsta (i kvaliteta) papira, vrsta slova, te plaćanje i način naručivanja poslova i isporuke. U istom natječaju, od tiskare se traži da se obveže na izdavanje lista koji bi se zvao *Corriere dalmata* kao i onaj što ga je još 1803. godine namjeravao tiskati A. L. Battara. G. Demarchi je, ponudivši bolje uvjete, dobio posao i trebao je započeti s radom u veljači 1825. Ipak, do tiskanja toga lista nije došlo tada, nego tek 1832. godine kada će ga Demarchi tiskati pod nazivom *Gazzetta di Zara*, kao službeno glasilo Vlade za Dalmaciju, a njegovo će tiskanje već 1835. godine preuzeti braća Battara.

Na većini publikacija iz 1824. godine nema naziva tiskare. U Vladinom *Oznajenju o početku katastarskih mjerenja* 18. travnja 1824. godine piše da je tiskano 'Dalla stamperia Demarchi in calle di s. Rocco al n.o 26'.⁶⁷ Iz njegove tiskare imamo sačuvanih samo pet publikacija za 1824. godinu. Na drugima piše 'vladina tiskara', a to je još uvijek Battara. Ona i dalje proizvodi većinu tiska uključujući i *Almanacco provinciale* (sada pod naslovom *Schematismo provinciale*), zbirku zakona *Raccolta delle leggi della Dalmazia*, pjesme N. Jakšića u čast rođendana cara Franje, *Il Ritorno di Giasone in Liburnia ... cantata* Ferdinanda Pellegrinija i Antonija Štrmića. Iz 1825. godine su *Lettera V.ta sulle detonazioni di Meleda* Luke Stuljića i nove *Carme pel giorno natalizio di Francesco I. N. Jakšića*. Kako joj Vlada nije platila neke stare račune, a ugovor je bio istekao, ona je držala da nije obvezna tiskati *Schematismo provinciale* za 1825. godinu. Demarchi je iskoristio prigodu i preuzeo poslove koje je Marina odbila pa tiska *Schematismo provinciale* za godine 1826. do 1829. Pod naslovom *Almanacco provinciale* tiskat će ga i za godine 1830. do 1835, a tek 1836. godine ponovno ga preuzima tiskara braće Battara.

Demarchi je 1825. godine sklopio ugovor s Vladom za tiskanje publikacija za potrebe državnih ureda u Dalmaciji,⁶⁸ pa je tako i njegova tiskara postala 'vladina'. Sačuvano je 16 izdanja za koja pouzdano znamo da su iz njegove tiskare.⁶⁹

⁶⁴ Isto, XIII, prot. br. 17588.

⁶⁵ Isto, god. 1824., br. 2315/VIII-10.

⁶⁶ Avviso : per l'impresa dei lavori di stampa. Zara : Dalla Stamperia Governiale, 1824. DAZD. Štampe, kut. 36, br. 23.

⁶⁷ DAZD. Štampe, kut. 36, br. 6.

⁶⁸ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1825., prot. br. 11339.

⁶⁹ Na nekima je otisnuto samo 'vladina tiskara', ali ne i koja od njih. U tom je slučaju teže utvrditi što je čiji proizvod. Smatram da je nova tiskara nastojala ostaviti jasniji trag jer je na svim prvim izdanjima uvijek navedena i adresa.

On je, između ostaloga, tiskao i zbirku zakona koju je Marina Battara odbila, jedan franjevački kalendar (*Kalendarium romano-seraphicum ad usum Fratrum minorum*, 1825.) i *Directorium Divini officii ...* za godinu 1825. kojega je tiskao i prije dok je radio u Splitu. *Lunario dalmatino cattolice e greco* za godine 1825. i 1827.-1828. tiskao je Demarchi, a od 1833. tiskara braće Battara.

Sigurno je da su tiskarski poslovi Marine Battara u ovom razdoblju bili svedeni na minimum, a iz spisa i protokola vidimo da je imala problema s naplatom dugova, ali i s porezom.⁷⁰ Kako je ugovor s Vladom istekao, moguće je da je tiskala samo manji broj drugih publikacija, a usmjerila se više na knjižarske i trgovačke poslove. Od ukupno 37 izdanja iz 1826. godine, Demarchi je označio svojih 31, dok ostala nemaju oznake tiskare. To bi moglo značiti da ih je tiskala Battara, kao npr. poslanicu nadbiskupa Novaka *Svomu poljubljenomu Staddu pozdrav i blagoslov* i *Notificazione dell' Imperiale Regio Governo della Dalmazia ... ai Principi venne concesso il predicato d'onore Altezza Serenissima*. Tijekom 1827. godine Battara tiska zbirku državnih zakona *Raccolta delle Leggi ed Ordinanze* za 1824. godinu, proglase o plaćanju desetine, oglase o državnim obveznicama, krivotvorenom novcu, zapošljavanju državnih službenika, povećanju cijena za vožnju u poštanskim kočijama, otvaranju osnovne škole za djevojčice, održavanju plesova i predstava i pjesme *Le Lodi di Sebenico : Imitazione di un illirico componimento* N. Jakšića. Sljedeće, 1828., godine Battara je obnovila ugovor o tiskanju zbirke zakona *Bollettino delle Leggi* i tiskala zbirku *Raccolta delle Leggi ed Ordinanze* za 1825. godinu, a 1829. godine za 1826. Do 1834. godine tiskala je sve zbirke zakona do 1831. godišta. Neke su tiskane po dva godišta u jednoj godini, npr., godišta 1828. i 1829. tiskana su 1830. godine, a godišta 1820. i 1830. tiskana su 1831. godine. Treba naglasiti da su ove službene publikacije bile vrlo važan segment poslovanja tiskare jer su im naklade veće od uobičajenih, a kretale su se od 150 do 300 primjeraka. Na većem broju službenih publikacija nema naziva tiskare, a tamo gdje se pojavljuju, različiti su: npr., dalla tipografia Battara, dalla Tipografia di Antonio Luigi Battara ili Typis Antonii Aloysii Battara.

Drugi tiskar nije uvijek koristio poštene načine poslovanja, nego je više puta tražio od Vlade da se njemu dodijele neki poslovi koje je obavljala tiskara Battara. Tako joj je i 1828. godine oduzeo isporuku papira i uredskog materijala. Iste godine, stariji sin Pietro Antonio, koji već ima 24 godine,⁷¹ prvi put službeno zamjenjuje majku dok je bila na putu.⁷² Posao je napredovao, a 1829. godine došlo je do izravnog sukoba dviju tiskara kada su i jedna i druga željele tiskati novi carinski propis. Demarchi je izričito zahtijevao da se posao povjeri samo njemu, a Vlada je nastojala

⁷⁰ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1824., prot. br. 17202 i za 1825. prot. br. 6247, 7060, 7484, 7637, 7733.

⁷¹ Pietro Antonio Battara rođen je 14. rujna 1804. godine, pa je pogrešan datum u Hrvatskom biografskom leksikonu (Zagreb : JLZ, 1983. Sv. 1. Str. 529). Isto tako, njegov brat Napoleone Francesco, rođen je 6. svibnja, a kršten 13. lipnja 1809. godine. Usp.: AZN. MKR, br. XXI, str. 124 i 176.

⁷² DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1828., prot. br. 8048, 10193.

ujednačiti korištenje i jedne i druge tiskare. Tako obje tiskaju proglase, odredbe o hranarini za nahoćad i zaštiti seljaka od nasilnih vjerovnika, okružnice o puštanju u promet novih novčanica, natječaje za radna mjesta službenika, učitelja i vjeroučitelja, kazališne oglase itd. U Battari je tiskan *Regolamento disciplinare del Casino di Zara* i *La Coscienza: eccitamento allo studio* Pietra Botture, pjesme Agostina Brambille, Bazilija Bubanovića, *Sonetti e Canzone* Giulija Parme itd.

Kao što smo vidjeli, Marina Battara više ne vodi tvrtku sama. U spisima se pojavljuje i stariji sin Pietro, najprije kao knjižar 1830. godine.⁷³ Možda je i koja od starijih kéeri pomagala majci, ali o tome nemamo dokaza u spisima. Godine 1830. Battara tiska zbirku odredaba *Raccolta delle Leggi ed Ordinanze per la Dalmazia* za 1819. godinu, a sljedeće, 1831., godine za 1820. i 1830., školske programe, djela *Echo Musae Adriaticae* i *Pjeszma u Zadru* B. Bubanovića, *Ode per l'auspicatissimo giorno natalizio di ... Francesco Primo* Filippa de Lucija i drugo popravljeno izdanje *La Coscienza* P. Botture. To je dovoljno da zaključimo da je dostigla konkurenciju. Ove, 1830., godine Demarchi je pogriješio i Vladinim uredima isporučio manju količinu pečatnog voska. Iste se godine Marina Battara opet našla u sukobu s njim jer su obje tiskare željele tiskati novi carinski propis. Demarchi je čak tražio da se Battari zabrani taj posao, a kasnije i da se opskrba državnih ureda kancelarijskim materijalom povjeri samo njegovoj tiskari. Izgleda da je Vlada koristila i jednu i drugu tiskaru podjednako nastojeći postići što povoljnije uvjete za sebe, a tiskari su se sukobljavali u borbi za unosnije ponude. U tome je Marina imala sve više uspjeha, možda i zato što su njena djeca prihvatila obiteljski obrt. Pietro Antonio već je napunio 26, a Napoleone Francesco 21 godinu.

U protokolima Registrature od 9. i 22. lipnja 1831. godine upisano je da je Pietro Battara sklopio ugovor za nabavku kancelarijskog materijala za Vladine urede.⁷⁴ Dakle, od sredine 1831. godine Pietro vodi tvrtku koja će uskoro postati jedna od najuspješnijih u pokrajini. Uskoro mu se pridružuje brat Napoleone Francesco, pa ćemo dalje u spisima nalaziti naziv Tvrtka braće Battara. Prema protokolima, stariji brat je organizirao poslove, a mlađi više vodio korespondenciju i distribuciju tiskanog materijala. Te godine tiskane su publikacije s podjednakim udjelom obiju tiskara. Najveći je broj službenih vladinih izdanja, uključujući proglase, natječaje, potjernice, razna izvješća, prigodnice, školske programe, spomenice, pohvalnicu nadbiskupa Novaka, *Uffizio per la notte del Santo Natale*, *Zur Glorwürdigen Jubel-Feyer: der Civil-und-Militar-Gouverneur* F. F. Gömmela, stihove *Decasillabi*, *Canzone* i *La citta' di Zara* A. Brambille i djelo *Della patria di San Girolamo* Giovannija Capora.

⁷³ Isto, god. 1830., prot. br. 15755, 23600.

⁷⁴ Isto, god. 1831., prot. br. 11323/VIII-1, 12098.

Tablica 1. Pregled tiskarske djelatnosti u Zadru 1817.-1831.

Tiskara Battara

God.	Knjige	Sit. tis. ⁷⁵	Periodika	Ukupno
1817.	1	39	1	41
1818.	5	63	1	69
1819.	6	68	2	76
1820.	4	62	2	68
1821.	4	60	2	66
1822.	7	42	2	51

Tiskare Battara i Demarchi

God.	Knjige	Sit. tis.	Periodika	Ukupno
1823.	5	29	3	37
1824.	4	22	2	28
1825.	2	35	1	38
1826.	2	34	1	37
1827.	12	84	1	97
1828.	10	43	3	56
1829.	5	80	3	88
1830.	18	77	1	96
1831.	18	76	3	97

Braća Battara, nasljednici tvrtke: 1831.-1873.

Marina Battara vodila je poduzeće 14 godina, koliko i njezin suprug. Međutim, u istom razdoblju ona je tiskala više publikacija nego li on. Živjela je dugo,⁷⁶ a imala je oko šezdeset godina kada je tvrtku formalno prepustila svojoj djeci. Usprkos tomu, ona se sve do sredine 1830-ih u nekim spisima navodi kao vlasnica tiskare. To je bilo u onim slučajevima kada se radilo o ugovorima sklopljenim dok je ona vodila tiskaru.⁷⁷ Tiskara i knjižara Battara u rukama dvojice braće doživjet će svoje najplodnije razdoblje i postat će uistinu moćna tvrtka koja će djelovati na području čitave Dalmacije. Oni su održavali veze s intelektualcima iz drugih gradova, dopisivali se, slali knjige i popise knjiga koje su se mogle nabaviti u njihovoj knjižari. U

⁷⁵ Sitni tisak: publikacije do 8 str.

⁷⁶ U matičnoj knjizi piše da je umrla je 18. svibnja 1859. "u podne, od starosti, u dobi od 90 godina". DAZD. MKM župe Sv. Stošije, br. 1526, str. 108.

⁷⁷ DAZD. Spisi Registrature Namjesništva. God. 1834., prot. br. 555 od 10. siječnja 1834. i 18399 od 13. listopada 1834.

Arheološkom muzeju u Splitu čuvaju se pisma upućena Frani Carrari, a u Znanstvenoj knjižnici u Zadru korespondencija s Antom Strmićem iz Splita.⁷⁸ Pietro Antonio i Napoleone Francesco bili su cijenjeni građani Zadra, a prostorije knjižare u Širokoj ulici (Kalelarga) postale su sastajalište intelektualaca i uglednih ljudi. U istoj kući nalazila se i tiskara, a danas se na njenom zidu nalazi spomen-ploča posvećena obitelji Battara. Upravo su oni tiskali i neka od najvažnijih djela hrvatskih autora. U suradnji s Antom Kuzmanićem uređivali su list *Zora dalmatinska* (1844.-1849.), jedan od najpoznatijih književnih časopisa toga doba na hrvatskom jeziku, a braća Battara bili su ujedno i izdavači i tiskari. Taj časopis i njegovi tvorci bili su usko povezani s hrvatskim nacionalnim preporodom. S proglašenjem slobode tiska 1848. godine, Battare su prestali poštovati upute vlasti ne obazirući se na zabrane o tiskanju i raspačavanju publikacija. Kada su kasnije u Zadru počeli oštriji sukobi između talijanaša i narodnjaka, oni se priklanjaju talijanašima.

Zadar je u to vrijeme bio najprometniji grad u Dalmaciji. Stručnjaci raznih profila dekretima se premještaju iz jednoga dijela carevine u drugi. Dolaze strani vojnici, časnici i činovnici sa svojim obiteljima donoseći nove običaje i navike, sve je više i putnika. U gradu se stvara kozmopolitsko ozračje koje utječe na domaće stanovništvo. Strani činovnici čitaju knjige u izvornim izdanjima i na svome materinskom jeziku (talijanskom, francuskom i njemačkom), a najnovija strana izdanja mogla su se naći u zadarskoj knjižari Battara. Brojno zadarsko činovništvo traži bogatije kulturne sadržaje: kazališne predstave, kavane, novine, knjige. U Zadru se oko 1830. godine nalaze dvije kavane. Nije bilo putopisca koji je od početka 19. st. prošao kroz Zadar, a da nije spomenuo knjižaru Battara. Prirodoslovac E. F. Gernar, još 1811. godine piše kako je u njoj vidio "oveći broj stranih vrijednih knjiga, uz domaće koje je štampao u vlastitoj štampariji".⁷⁹ Njemački književnik J. G. Kohl, nakon putovanja istočnom jadranskom obalom piše, 1851. godine, da je posjetio Battarinu knjižaru "diveći se velikom broju vrijednih i raznovrsnih domaćih i stranih djela".⁸⁰ Sedamdesetih godina u Zadru boravi talijanski odvjetnik T. Vedovi koji u svojoj knjizi piše da je u Zadru posjetio knjižaru Battara koja je bila jedna od najvećih u Dalmaciji.⁸¹ Sredinom 19. st. dolaze i žene, najčešće u pratnji supruga, koje više nisu samo promatračice, već i same pišu putopise. One ističu nove nijanse svakodnevnog života od opisa interijera, načina odijevanja, pripremanja hrane do opisa ljudi koje susreću, na primjer, njemačka književnica Ida von Düringsfeld-Reisenberg koja je od 1852. do 1854. godine boravila u Dalmaciji⁸² i Engleskinja Ann

⁷⁸ Galić, Pavao. Dvadeset sedam dopisa zadarske knjižare Battara Anti Strmiću. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 27, 1/4(1983-1984), 21-28.

⁷⁹ Despot, Miroslava. Strani putnici u Zadru u XIX stoljeću. // Zadar : geografija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura : zbornik. Zagreb : Matica hrvatska, 1964. Str. 733.

⁸⁰ Isto, str. 734.

⁸¹ Isto.

⁸² Düringsfeld-Reisenberg, Ida. Aus Dalmatien : mit Anmerkungen von Otto Freiherr von Reisenberg-Düringsfeld. Prag : Carl Bellmann, 1857.

Emily Strangford koja je bila u Zadru 1863. godine⁸³ čiji se putopisi smatraju najboljim putopisima po Dalmaciji u ovom razdoblju.

Braća Battara umrla su naglo, u razmaku od pola godine, 1873. od iste bolesti srca od koje je prerano preminuo i njihov otac. Njihovi nasljednici nisu imali smisla za taj posao pa su već sljedeće godine prodali tiskaru tvrtki Vitaliani-Janković.

Zaključak

Marina Battara bila je prva, ali ne i jedina zadarska tiskarica. Već smo spomenuli njezinu sestru Anu Mariju Demarchi koja je 1826. godine zamijenila supruga. Njihova kći Elena naslijedila je tiskaru nakon očeve smrti, 1838. godine, ali ju je preuzeo njezin suprug pa se tiskara dalje zove Demarchi-Rougier, ili Tiskara Rougier. Ona je bila krojačica, ali je radila u svojoj tiskari, "bila je dakle ne samo vrijedna krojačica nego i sposobna tiskarska radnica".⁸⁴ Kada joj je 1854. godine umro suprug, Elena je ostala sama s djecom. Imenovala je upravitelja tiskare i vodila tvrtku još gotovo 20 godina, sve do početka 1873. godine. Pedesetih godina pojavila se u Zadru još jedna žena, Emilija Maddalena Morović, koja je 1858. godine pokušala osnovati tiskaru. Na natječaju za tiskarske usluge vladinim uredima dobila je posao, ali bez dopuštenja za rad nije mogla pokrenuti tiskaru. Njezini neuspjeli pokušaji trajali su nekoliko godina.⁸⁵ Adelaide Woditzka, udovica Ivana iz Moravske koji je u ožujku 1873. godine kupio tiskaru od Elene Rougier, preuzela ju je već 1877. godine.⁸⁶ Njoj je sud povjerio upravljanje tvrtkom, a ona je za upravitelja uzela tiskara Perišića koji je i prije vodio ovu tiskaru.

Sličnu sudbinu dijelile su i žene u drugim zemljama. U to je vrijeme tiskarstvo, nakladništvo i knjižarstvo u rukama muškaraca. S pojavom pokreta za prava žena pokušava se ujednačiti cijena rada među spolovima, javljaju se ideje o poslovima u kojima su žene uspješnije od muškaraca jer zahtijevaju spretnije ruke i vješnije prste, a žene se više zapošljavaju u tekstilnoj industriji, kitničarstvu, u trgovinama kao prodavačice. Neki su tvrdili da su žene spretnije u slaganju slova, ali tiskarski je posao zahtijevao i rad na preši i u otrovnoj prašini tiskarskih boja od koje je obolijevao veliki broj tiskara. Tako žene ostaju i dalje na dnu gospodarske ljestvice. Uspijevale su samo one koje su imale svoj kapital, ulagale ga i njime upravljale. Jedna od takvih bila je i Zadranka Marina Battara.

⁸³ Strangford, Ann Emily. *The eastern shoes of the Adriatic in 1863 : with a visit to Montenegro*. London, 1864.

⁸⁴ Galić, P. *Povijest zadarskih tiskara*, str. 44.

⁸⁵ Isto, str. 50.

⁸⁶ Isto, str. 58.

IZVORI

Arhiv Zadarske nadbiskupije (AZN).

Matične knjige rođenih (MKR), vjenčanih (MKV) i mrtvih (MKM) župe Sv. Stošije u Zadru od 1748. do 1873.

Matične knjige župe Gorica – Krnčina (glagoljske) od 1678. do 1829.

Matične knjige župe Gorica – Raštane (glagoljske) od 1746. do 1827.

Državni arhiv u Zadru (DAZD):

Matične knjige rođenih (MKR), vjenčanih (MKV) i mrtvih (MKM) od 1855. do 1859. i od 1870. do 1875. župe Sv. Stošije u Zadru i župe Pag–Gorica od 1769. do 1810.

Spisi c. k. Dvorske komisije, 1797.-1803.

Spisi c. k. Vlade za Dalmaciju, 1800.-1805.

Spisi Generalnog providurstva, 1806.-1809.

Spisi Registrature Namjesništva, 1814.-1920.

Spisi Pokrajinske intence za Dalmaciju, 1810.-1813.

Zbirka Štampe.

Zbirka Miscellanea.

Knjižnica Državnog arhiva u Zadru.

Znanstvena knjižnica u Zadru (ZkZd).

Rukopisi. Knjige inventara. Dalmatinski katalozi knjiga, periodike, rijetkosti.

LITERATURA

Alacevich, Angelico. Stamperie e giornali di Zara : nel secolo pasato. // *Il Dalmatino* 59(1935).

Avviso : per l'impresa dei lavori di stampa. Zara : Dalla Stamperia Governiale, 1824. DAZD. Štampe, kut. 36, br. 23.

Avviso d'asta. Zara : [Battara], 1819. DAZD. Štampe, kut. 32, br. 51.

Avviso teatrale : per la sera di mercoledì 19. maggio 1819. Zara : [Battara], 1819. DAZD. Štampe, kut. 32, br. 42.

Benvenuti, Angelo. Storia di Zara. Milano ; Roma : Fratelli Bocca, 1953.

Berić, Dušan. Pokušaj izdavanja lista "Il Corriere Dalmata" u Zadru 1803. godine. // *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 2(1955), 413-418.

Berić, Dušan. Prvi stampari i prve hrvatske knjige u Zadru. // *Narodna knjiga* 2, 8(1949), 28-30.

Bianchi, Carlo Federico. Fasti di Zara : religioso – politico – civili dall' anno 1184 av. Cr. sino all' anno 1888 dell' era volgare. Zara : Tipografia di G. Woditzka, 1888.

De-Luci, Filippo. Il Verorecipe : farsa giocosa per musica da rappresentarsi per la prima volta nel Nobile teatro di Zara : Il Carnevale dell'anno 1805. Zara : nella Stamperia di Antonio Luigi Battara, [1805?].

- Despot, Miroslava. Strani putnici u Zadru u XIX stoljeću. // Zadar : geografija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura : zbornik. Zagreb : Matica hrvatska, 1964. Str. 731-735.
- Dešpalj, Mario. Zadarski tiskar Antonio Luigi Battara. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 18, 3/4(1972), 119-123.
- Düringsfeld-Reisenberg, Ida. Aus Dalmatien : mit Anmerkungen von Otto Freiherr von Reisenberg-Düringsfeld. Prag : Carl Bellmann, 1857.
- Galić, Pavao. Dvadeset sedam dopisa zadarske knjižare Battara Anti Strmiću. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 27, 1/4(1983-1984), 21-28.
- Galić, Pavao. Povijest zadarskih tiskara. Zagreb : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979.
- Germer, Ernst Friedrich. Reise nach Dalmatien : und in das Gebiet von Ragusa. Leipzig ; Altenburg : Brockhaus, 1817.
- Hrvatska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1999- .
- Hrvatski biografski leksikon. Zagreb : Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1993.
- Hrvatski leksikon. Zagreb : Naklada Leksikon, 1997.
- Iz Memoara maršala Marmonta : ilirske uspomene : 1806-1811. Split : Čakavski sabor, 1977.
- Karlić, Petar. Kraljski Dalmatin : (1806-1810). Zadar : Matica dalmatinska, 1912.
- Katalog knjiga i periodike zadarskih tiskara do 1817. godine u fondu Naučne biblioteke u Zadru : katalog izložbe. Zadar : Naučna biblioteka, 1988.
- Kragljski Dalmatin : bibliografija. Zadar : Narodni list ; Filozofski fakultet, 1989.
- Lago, Valentino. Memorie sulla Dalmazia. Venezia : Stabilimento Grimaldo, 1868.-1870. Sv. 1.
- Maschek, Alois. Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1872. Zara : Fratelli Battara, 1872. Sv. 2.
- Maštrović, Vjekoslav. Bibliografija knjiga izdanih u Zadru od 1797. do 1814. godine. // Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 1(1952), 385-416.
- Maštrović Vjekoslav. Izdavačka djelatnost na hrvatskom jeziku u Zadru od 1800. do 1960. // Zadar : zbornik. Zagreb : Matica hrvatska, 1964. Str. 737-740.
- Maštrović, Vjekoslav. Jadertina Croatica. Sv. I-II. Zagreb : JAZU, 1949.-1954.
- Maštrović, Vjekoslav. Zadarska oznanjenja iz XVIII., XIX. i početka XX. stoljeća : (Jadertina Croatica). Zagreb : JAZU, 1979.
- Notificazione. Zara : Dalla Stamperia Governiale, 1819. ZkZd, sign.: 149557, Misc. B-8064.
- Novak, Grga. Prošlost Dalmacije. Zagreb : Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944. Sv. 2.
- Pederin, Ivan. Austrijska cenzura od 1810. do 1848. i njezin utjecaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 30, 1/4(1987), 19-44.
- Pederin, Ivan. Jadranska Hrvatska u austrijskim i njemačkim putopisima. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1991.

Pederin, Ivan. Utjecaj austrijske cenzure na prodaju, širenje i reklamiranje knjiga (1810-1848). // Bibliotekarstvo 31, (1985), 23-33.

Per la censura di libri, manoscritti ... Vienna, 1815. DAZD. Štampe, kut. 27, br. 5.

Peričić, Šime. Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti. Zagreb : HAZU, Zavod za povijesne znanosti Zadar, 1999.

Peričić, Šime. Zadar pod mletačkom upravom, 1409-1797. Zadar : Filozofski fakultet ; Narodni list, 1987.

Pisani, Paul. La Dalmatie de 1797 a 1815. Paris : Alphonse Picard et fils, éditeurs, 1893.

Sabalich, Giuseppe. Cronistoria aneddotica del nobile teatro di Zara : 1781-1881. Zara : Libreria editrice Angelo Nani e figlio, 1922.

Sabalich, Giuseppe. Guida archeologica di Zara. Zara : Leone Woditzka, 1897.

Selebam, Niccoló. Relazione dello stabilimento de bagni d'acqua-minerale-sulfurea eretto nella città di Spalato. Zara : Dalla Stamperia di Giovanni Demarchi, 1823.

Strangford, Ann Emily. The eastern shoes of the Adriatic in 1863 : with a visit to Montenegro. London, 1864.

Šimunković, Ljerka. Mletački dvojezični proglassi u Dalmaciji u 18. stoljeću. Split : Književni krug, 1996.

Urlić, Šime. Critice iz dalmatinskoga školstva od dolaska Hrvata do g. 1910. Zadar : Matrica dalmatinska, 1919.

Urlić, Šime. Prva štamparija u Dalmaciji. // Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. 3(1923), 82-86.